

Makale Geliş | Received: 28.01.2024
Makale Kabul | Accepted: 07.08.2024
Yayın Tarihi | Publication Date: 30.09.2024
DOI: 10.20981/kaygi.1426981

Ziyaeddin KIRBOĞA

Doç. Dr. | Assoc. Prof. Dr.
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Karaman, TR.
Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of Letters, Department of Philosophy, Karaman, TR.
ORCID: 0000 0002 3636 790X
zkirboga@kmu.edu.tr

Antroposentrik ve Ekosentrik Bağlamda İbn Haldun'da Çevre Duyarlılığı (Bir Karşılaştırma Denemesi)

Öz: Sanayi toplumlarında etkisi daha fazla hissedilen çevre sorunları artık günümüzde küresel bir boyut kazanmıştır. Aynı zamanda çevresel sorunların birçok çeşidinden söz edilir hale gelmiştir. Bu sorunla mücadele etmek ve kitlelerin duyarlılık kazanmasını sağlamak amacıyla geliştirilen çalışma ve önlemler konusunda önemli bir mesafe kat edilmiştir. Ancak istenen sonuç elde edilememiştir. Çevrenin korunmasına yönelik çalışmalar ve önlemler yeni gelişmeler değildir. İnsanlık tarihinde çevre sorunlarının çözümüne yönelik yapılan çalışmaların ve sorunlara yönelik duyarlılığı geliştirmek için ortaya konulan düşüncelerin birçok örneği mevcuttur. İbn Haldun, yaşadığı dönemin şartları içerisinde daha yerleşim aşamasındayken çevre konusuna duyarlılık göstermiş ve bu konuda birtakım önerilerde bulunmuş bir düşünürdür. Dolayısıyla bu çalışmada, İbn Haldun'un çevre sorunlarına yaklaşımı ele alınmıştır. Onun çevre kirliliğini bir problem olarak ele alması, bu sorunun önlenmesi konusundaki tespitleri ve çözüm önerileri irdelenmiştir. Ayrıca İbn Haldun'un çevre görüşünün, doğa merkezli ve insan merkezli temel çevre hareketleriyle bir karşılaştırması yapılmış, bu bağlamda İbn Haldun'un çevre konusundaki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada İbn Haldun'un çevre sorunlarıyla ilgili duyarlılığını ortaya koyduğu *Mukaddime* merkezde tutulmuş ve konu betimsel analiz yaklaşımı ile ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çevre sorunları, Çevre Duyarlılığı, İbn Haldun, Şehir, Derin Ekoloji, Yeni Ekolojik Paradigma, İnsanın İstisnailiği Paradigması.

Environmental Awareness in Ibn Khaldun in Anthropocentric and Ecocentric Context (A Comparison Essay)

Abstract: Environmental problems, the effects of which are felt more in industrial societies, have now gained a global dimension. At the same time, many types of environmental problems have become mentioned. Significant progress has been made in the studies and measures developed to combat this problem and to raise awareness of the masses. However, the desired result was not achieved. Studies and measures for the protection of the environment are not new developments. In

the history of humanity, there are many examples of studies for the solution of environmental problems and thoughts put forward to improve sensitivity to problems. Ibn Khaldun is a thinker who showed sensitivity to the environment while he was still in the settlement stage in the conditions of the period he lived in and made some suggestions on this subject. Therefore, in this study, Ibn Khaldun's approach to environmental problems is discussed. His handling of environmental pollution as a problem, his determinations on the prevention of this problem and his suggestions for solutions were examined. In addition, a comparison of Ibn Khaldun's environmental view with nature-centered and human-centered basic environmental movements was made, and in this context, Ibn Khaldun's place in the environment was tried to be determined. In the study, the *Muqaddimah*, in which Ibn Khaldun revealed his sensitivity to environmental problems, was kept in the center and the subject was handled with a descriptive analysis approach.

Keywords: Environmental Problem, Environmental Awareness, Ibn Khaldun, City, Deep Ecology, Human Exceptionalism Paradigm, New Environmental Paradigm.

Giriş

İnsan ve çevre ilişkisi daima bir etkileşimi beraberinde getirmiştir. Çevre, insana belli bir yaşam koşulu sunmakta ve insan yaşamını etkilemekte; insan ise çevre üzerinde birtakım tasarruflarda bulunarak onu kendi ihtiyaçları doğrultusunda kontrol etmeye çalışmaktadır. Burada öncelikle insan yaşamıyla yakından ilgili olan 'çevre' kavramı üzerinde durmamız gerekmektedir.

Çevre kelimesi yeryüzünde doğal olarak bulunan hava, su, toprak, organizma, güneş ışığı, mineraller gibi bütün ekolojik unsurları ifade eder (Verma vd. 2020: 234). Bir başka ifadeyle çevre, yaşamın ihtiyaç duyduğu tüm öğeleri bünyesinde barındırır. Dolayısıyla çevre, bütün canlıları yaşam mekânı olarak ilgilendirir. Çevre, insan veya diğer canlıların yaşamı süresince içerisinde ilişkilerini gerçekleştirdiği dış ortamdır (Demir & Acar 2005: 76). Bu ekosistem, canlıların yaşamını idame ettirebilmeleri ve ilişkilerini gerçekleştirebilmeleri için bir düzen dahilinde işlemektedir. Dolayısıyla çevre unsurlarının düzeninin herhangi bir şekilde bozulması ve yeniden düzelmemesi çevre sorunları olarak ortaya çıkar (Akdağ & Özdemir 2020: 3509; Özçalık 2021: 1). Günümüzde insan yaşamını doğrudan ve önemli derecede etkileyen çevresel bozulmalar ve değişimler söz konusudur. Çünkü hava, su, toprak gibi çevre unsurları, yaşam için uygun niteliğini, doğallığını kaybetmektedir.

Yeryüzünde bulunan varlıkları ve ekosistemi doğrudan ya da dolaylı şekilde etkileyen, çevresel etmenin niteliğinde ya da niceliğinde değişiklik olduğu takdirde çevre sorunları söz konusu olur. Bu nedenle su, toprak, hava, güneş ışığı gibi dünyanın sistemi üzerinde ortaya çıkan sorunlar, çevre sorunları olarak tanımlanır (Verma vd. 2020: 234). Çevre, sahip olduğu doğal düzenle yaşama ortam sunar. Dolayısıyla doğasına aykırı herhangi bir etki, sistemin işleyişini bozar. Doğal çevre, insanların eylemlerinin birtakım değişikliklere neden olduğu ve insanların eylemlerinin içerisinde var olduğu ortam olarak oldukça önemlidir. Çevre kavramının sadece doğayı kapsamadığı, insan müdahalesini de içine aldığı görüşü kabul edilmekle birlikte, çevre hakkındaki sosyal ve siyasal ilgi kent, konut ile hava ve su gibi doğal kaynaklar üzerindedir (Marshall 2003: 116). Bununla birlikte doğal olarak ya da insan müdahalesiyle var olan çevre, korunmama sorunuyla karşı karşıya kalmaktadır.

Son zamanlarda ortaya çıkışı, etkileri ve sosyoekonomik nedenleri açısından çevre sorunları küreselleşmiştir. Tarih boyunca insanlık kötü çevre koşullarıyla ilgili sorunlar yaşamış ancak çevre sorunları şeklinde nitelendirdiğimiz unsurların sanayileşme ve kentleşmeyle birlikte alanı daha çok genişlemiş ve daha hissedilir noktaya gelmiştir (Dunlap & Jorgenson 2012: 1). Hemen her birey beslenirken, gezerken, eğlenirken bir şekilde çevre sorunlarının olumsuz farklı sonuçlarıyla karşılaşmaktadır. Artık birçok çevresel sorun dünyayı etkiler hale gelmiştir. Hava kirliliği, su kirliliği, nüfusun aşırı artması, küresel ısınma, atıklar ve ormanların tahrip edilmesi dünyayı etkileyen en önemli çevre sorunlarından. Bu durum dünya üzerinde yaşayan her canlıyı etkilemektedir (Verma vd. 2020: 234). Özellikle kent hayatı söz konusu olunca çevre sorunlarının daha fazla ve daha etkili sonuçları söz konusu olmaktadır.

Sorunun, tarihin her aşamasında insanlığı ilgilendirmesi, düşünürlerin ilgisini çekmiş ve sorunun çözümüne yönelik görüşler ortaya koymaya çalışmışlardır. İbn Haldun (1332-808/1406) iklim, siyaset, kent hayatı, iktisat, çevre

gibi toplumsal düzeni etkileyen konular üzerinde incelemeler yapmış, tespit ettiği sorunlarla ilgili çözüm önerileri geliştirmiştir. İbn Haldun, çevre sorunları üzerine de eğilmiş, zamanının şartlarına uygun bir bakış açısıyla sorunun ortaya çıkmasını önleyici, duyarlı bir yaklaşım ortaya koyma gayretinde olmuştur. O, yerleşim yerlerinin hem kuruluş hem de sonraki aşamasında çevre konusuna dikkat çekmiş ve ortaya çıkabilecek sorunlarla ilgili önceden alınması gereken tedbirlere işaret etmiştir. Dolayısıyla İbn Haldun, çevre duyarlılığı açısından incelenmesi gereken bir düşünürdür. Diğer taraftan onun, çevre sosyolojisi alanında yapılan çalışmaların ilk örneklerini verdiği de ileri sürülebilir.

1. Araştırmanın Kapsamı ve Metodu

Çalışmada, İbn Haldun'un çevre duyarlılığı ve çevre sorunlarına yaklaşımı araştırılmıştır. Bu bağlamda *Mukaddime*'de merkeze aldığı ve aynı zamanda çevrenin doğal ana birimlerinden olan hava, su, toprak ve doğa/yeşil kavramları çalışmada esas alınmıştır. Bununla birlikte çevre sorunlarını ilgilendiren diğer konulara yeri geldikçe temas edilmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş, doküman incelemesiyle veri toplanmış ve elde edilen veriler betimsel analizler gerçekleştirilmiştir.

1.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Çok yönlü bir isim olan İbn Haldun, birçok araştırmaya konu olmuştur. Söz konusu araştırmalar sayesinde onun farklı yönleri ortaya çıkarılmıştır. Bu çalışma, İbn Haldun'un çevre duyarlılığını tespit etmeyi ve insan ya da doğa merkezli yaklaşımlardan hangisini benimseyerek çevre sorunlarını ele aldığını araştırmayı amaçlamaktadır.

İbn Haldun'un çevre konusundaki görüşleri, daha şehirlerin kuruluş aşamasında onun bir sorun olarak ortaya çıkmasını önlemeye yönelik olması bakımından önemlidir. Dolayısıyla bu çalışma hem tarihsel planda hem de günümüzde küresel boyut kazanmış bir sorunu ele alması ve aynı zamanda İbn

Haldun'un, üzerinde başlı başına bir araştırma yapılmamış olan çevreci yönünü ve çevre duyarlılığını ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir.

1.2. Problem Cümleleri

Çalışmada problem cümleleri iki aşamada ifade edilmiştir. Bunun nedeni ana problem cümlelerini, alt problem cümleleriyle desteklemektir. Öncelikle aşağıda ana problem cümlelerine yer verilmiştir:

Çevre sorunları, göz ardı edilebilecek bir konu değildir ve insanlık tarihi kadar kadimdir. Hava, su, toprak gibi unsurların, kısaca çevrenin kirlenmesi, doğayı ve insan sağlığını tehdit etmekte ve teknoloji, ulaşım araçları ve silahlanmanın gelişmesiyle birlikte bu olumsuz durum çok daha çeşitli ve büyük boyutlara ulaşmaktadır. Çevre kirliliğinin en önemli sorunlar arasında yer alması, yerleşim yerlerinin kuruluşunda dikkate alınması gerektiğiyle yakından ilgilidir. Dolayısıyla çalışmada öncelikle İbn Haldun'un çevre ile ilgili duyarlılığı, çevre kirliliğinin önlenmesi konusundaki tespitleri ve çözüm önerilerinin neler olduğu araştırılmıştır.

Burada ana problem cümlelerini destekleyeceğini ve İbn Haldun'un çevre konusundaki yaklaşımını anlamaya çalışmamıza katkı sağlayacağını düşündüğümüz sorulara yer verilmiştir. Alt problem cümlelerimiz şunlardır:

1. 'İbn Haldun'un çevre sorunları karşısında anlam dünyası nasıldır?'
2. 'İbn Haldun'un çevre sorunlarına yaklaşımı insan merkezli mi, çevre merkezli midir?'
3. 'Derin ekoloji kavramı İbn Haldun'da bir karşılık bulmakta mıdır?'

1.3. Literatür Taraması ve Tanıtımı

Araştırma, İbn Haldun'un çevre sorunlarına yaklaşımını merkeze aldığı için öncelikle onun, sorunu farklı yönleriyle ele aldığı Mukaddime'nin incelenmesine ihtiyaç duyulmuştur. Mukaddime, iki ana konuyu ihtiva eder. Bunlardan biri insanlık tarihinin, umranın ve toplumsal olayların incelenmesinde metod, toplum-iklim-insan-fiziksel çevre ilişkisi, sosyal morfoloji, demografi, şehir ve şehirleşme

konularının yer aldığı 'Genel konular'dır. Diğeri aile, siyaset, din, ekonomi, hukuk, sanayi, devlet, ilim, estetik ve ahlak konularını içeren "Toplumsal kurumlar ve değerler'dir (Uludağ 2009: 83-84). İbn Haldun sosyolojiyi, "İlm-i Tabiat-i Umran" ismiyle zikreder.

Çevre sorunları, sadece bölgesel yönetimlerin ya da devletlerin kendi sınırları içerisinde yaptıkları düzenlemelerle üstesinden gelinebilecek boyutu çoktan aşmıştır. Bu nedenle ulusal yapılanmalar yanında uluslararası boyutlarda kuruluşlar ve sivil toplum platformları, çevrenin korunması ve sorunlarının çözülmesine yönelik çeşitli faaliyetler gerçekleştirmektedir. Bu bakımdan araştırmada, Dünya Sağlık Örgütü ve Birleşmiş Milletler Çevre Programı verileri dikkate alınmıştır.

Diğer taraftan sorunun kaynaklarının araştırılması ve çözümüne yönelik çalışmaları taramak amacıyla öncelikle Yüksek öğretim Kurulu Başkanlığı Ulusal Tez Merkezinde yer alan bazı doktora ve yüksek lisans tezleri araştırılmıştır. Daha sonra kütüphaneler ve internet sitelerinde İbn Haldun'la ilgili araştırma konumuzu ilgilendiren kitap ve makaleler taranmış ve elde edilen kaynaklar incelemeye tâbi tutulmuştur. Araştırmanın sınırlarını aşmamak için söz konusu literatürden bazıları aşağıda sıralanmıştır:

Doktora Tezleri:

Hüseyin Fırat Şenol, (2009). İbn Haldun'da Tarih ve Umran Sorunu: Bu çalışmada İbn Haldun düşüncesinde tarih-umran ilişkisinin nasıl kurulduğu anlaşılmaya çalışılmıştır.

Aytekin Demircioğlu, (2013). İbn Haldun'un İnsan Düşüncesi ve Medeniyet Algısı: Çalışma hayatı üzerinden bir değerlendirme: Bu çalışma İbn Haldun'un insan düşüncesi ve medeniyeti kavrayışı ele alınmıştır.

Yüksek Lisans Tezleri:

Keziban Serin, (2019). İbn Haldun Mukaddime'sinde Şehir Sosyolojisi: Çalışma, İbn Haldun'un şehir ve şehirlileşme ile ilgili yaklaşımlarını incelemiştir.

Ayşe Efe, (2020). İbn Haldun'un Mukaddime Adlı Eserinde Yer Alan Şehir ve Şehirleşmeye İlişkin Görüşleri Üzerine Bir İnceleme: Çalışmada İbn Haldun'un şehir ve şehirleşme konusundaki düşünceleri belirlenmeye çalışılmış ve amaçladığı nedensellikler ve kanunlar araştırılmıştır.

Makaleler:

Zaid Ahmad, Nobaya Ahmad, Haslinda Abdullah, (2016). İbn Haldun'da Şehir Planlaması: Mukaddime'nin Güncel Bir Okuması. İbn Haldun Çalışmaları Dergisi: Makalede İbn Haldun'un geliştirdiği şehir planlamasıyla ilgili ilkeler tartışılmış ve bunların günümüzdeki yorumu değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Ahmet Albayrak, (2020). Bir Medeniyet Kuramcısı Olarak İbn Haldun. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi: Çalışmada İbn Haldun düşüncesinin dinamiklerini meydana getiren alt yapı incelenmiş ve onun sosyolog veya tarihçilik gibi özelliklerinden başka, medeniyet teorisyeni şeklinde anlaşılmasına çalışılmıştır.

Kitaplar ve Kitap Bölümleri:

Hilmi Ziya, Ziyaeddin Fahri, (1940). İbn Haldun: Bu eserde İbn Haldun'un hayatı, etkileri, fikirleri ile onun sosyolojisine yer verilmiş ve tarih felsefesi görüşlerinin yeni akımlarla karşılaştırması yapılmıştır.

Yunus Emre Tansü, Zeynep Erdoğan, (Yunus Emre Tansü Ed.), (2020). Medeniyet Kuramcısı İbn Haldun'un Medeniyet ve İlim Tasarımı. İbn Haldun Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-VI: Çalışmada Mukaddime'nin bir analizi yapılarak İbn Haldun'un medeniyet anlayışı, medeniyetin oluşumunu sağlayan unsurlar incelenmiş ve onun ilim anlayışı ele alınmıştır.

2. Kavramsal ve Kuramsal Tartışma

Doğaya yalnızca insanlar için yarar sağlaması bakımından değer veren anlayışın, doğanın kendine özgü bir değere sahip olduğu anlayışına doğru tamamen değişmesi gerektiği şeklinde ortaya çıkan hareket, insan-doğa ilişkisinde “Derin Ekoloji (Deep Ecology)” olarak bilinmektedir. “Ekozofi (Ecosophy)” olarak da isimlendirilen derin ekoloji, alışılmış kavramların dışında bir öz varlık tanımı ortaya koyan, bazen dini ve mistik dolaylı anlatımlar içeren bir toplumsal harekettir (Britannica 2023). Derin ekoloji anlayışı, insan-doğa dengesine doğa açısından yaklaşır. Başka bir ifadeyle derin ekolojide merkezi kavram doğadır. Arne Naess (1912-2009), ‘derin ekoloji’ kavramını 1972’de doğal dünya ile ahlaki ilişkinin yüzeysel bir araçsal ilişki olmadığını göstermek için geliştirmiştir (Naess 2023b: 402). Dolayısıyla derin ekoloji, diğer ekoloji hareketlerinden farklı bir bakış açısı ortaya koymuş, doğanın, insanların varlıklarını devam ettiren bir araç olmadığını, aksine doğanın kendi başına bir değer olduğunu vurgulamıştır. Naess, Geroge Sessions (1938-2016) ile ‘Derin Ekoloji Toplumsal Hareketi’ için sekiz prensipten meydana gelen bir platform geliştirmiştir. Derin ekolojiyi diğer çevrecilik anlayışlarından farklı kılan, çevre etiği ve sosyal adalet konusunda daha geniş ve daha temel felsefi argümanlar ileri sürmesidir (Britannica 2023). “Derin Ekoloji Hareketi”nin tanımlanması konusunda kavramın mucidi Naess şunları kaydeder:

Hareketlerin tanımlarından, çok fazla şey beklenmemeli; örneğin "muhafazakarlık", "liberalizm" veya "feminist hareket" gibi terimleri düşünün. Ve hareketleri destekleyenlerin aynı tanıma ya da herhangi bir tanıma tam olarak bağlı kalmaları için hiçbir neden yok. Bir terimin veya ifadenin uygulanması için özellikler, kriterler veya önerilen bir dizi gerekli koşul için de aynı şey geçerlidir. Aşağıda George Sessions ve benim tarafımdan üzerinde mutabakata varılan bir platform veya anahtar terimler ve ifadeler, derin ekolojinin temeli olarak geçici olarak önerilmiştir (Naess 2023b: 404-405).

Söz konusu sekiz ilkeye yer vermeden önce, okuyucuya bir karşılaştırma yapma imkânı sağlaması bakımından “İnsanın İstisnailiği Paradigması (Human

Exceptionalism Paradigm)" ve "Yeni Ekolojik Paradigma (New Environmental Paradigm)" hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır.

İnsanın İstisnailiği Paradigması antroposentrik (insan-merkezci) bir bakış açısını ifade eder. Buna göre çevre, insanların yaşam niteliğinin geliştirilmesi ve sürdürülebilmesi için önemlidir ve korunmalıdır. Çevrenin korunması aynı zamanda insanın korunması anlamına geldiği ve insanlık için faydalı olduğu için değerlidir. İnsan sağlığını tehdit ettiği için hava, su, toprak kirliliği gibi çevre kirliliğiyle mücadele edilmelidir. İnsanlığın geleceği için doğal kaynakların da tasarruflu kullanılması gerekir (Erten 2007: 69). Çevre hareketlerinin, merkeze aldıkları kavram etrafında birtakım kabulleri vardır. İnsanın İstisnailiği Paradigması da çeşitli varsayımlardan oluşmaktadır. İnsanın İstisnailiği Paradigmasının, var olan tüm teorik görüşlerce açık veya örtülü şekilde kabul edilen varsayımları aşağıdaki şekildedir:

1. İnsanlar, kültüre sahip oldukları için dünyadaki yaratıklar arasında eşsizdir.
2. Kültür neredeyse sonsuz çeşitlilik gösterebilir ve biyolojik özelliklerden çok daha hızlı değişebilir.
3. Dolayısıyla, birçok insan farklılığı doğuştan değil, toplumsaldır, toplumsal olarak değiştirilebilir ve uygun farklılıklar ortadan kaldırılabilir.
4. Dolayısıyla kültürel birikim aynı zamanda ilerlemenin sınırsız devam edebileceği anlamına da gelir ve tüm toplumsal sorunları ortadan kaldırır (Catton & Dunlap 1978: 42-43).

Yeni Ekolojik Paradigma ise insan-doğa ilişkisinde yaklaşımını doğa/çevre merkezli bakış açısıyla geliştiren alternatif bir anlayıştır. Yeni Ekolojik Paradigma çevre-merkezidir (ekosentrik) ve dünyayı başlı başına bir değer olarak görür. İnsan, kendi çıkarını öne çıkarmadan, doğayı korunması gereken bir kategoride görüp bu doğrultuda tutum geliştirir. Bu düşünce, atıkların tekrar kazanımında, su ve enerjinin doğru değerlendirilmesinde çevrenin korumasını önceleyen bir bakış açısına sahiptir (Erten 2007: 69). Dolayısıyla bu tutumu ile mevcut hâkim paradigmadan ayrılır.

Bazı çevre sosyolojisi araştırmalarından, toplumsal gerçekliğin doğasıyla ilgili İnsanın İstisnailiği Paradigmasıyla tam bir karşıtlık oluşturan birtakım

varsayımları tespit etmek mümkündür. Bu varsayımlar dizisi “Yeni Çevre Paradigması” şeklinde adlandırılmaktadır:

1. İnsanlar, sosyal yaşamımızı şekillendiren biyotik topluluklarda birbirine bağımlı olarak yer alan birçok tür arasında yalnızca bir tanesidir.
2. Doğanın ağındaki karmaşık neden-sonuç bağlantıları ve geri bildirim, amaçlı insan eylemlerinden birçok istenmeyen sonuç doğurur.
3. Dünya sınırlıdır, dolayısıyla ekonomik büyümeyi, sosyal ilerlemeyi ve diğer toplumsal olguları kısıtlayan güçlü fiziksel ve biyolojik sınırlar vardır (Catton & Dunlap 1978: 45).

Bu tespitler göstermektedir ki Yeni Çevre Paradigması, İnsanın İstisnailiği Paradigmasının antroposentrik yaklaşımından oldukça uzaktır. Zira Yeni Ekolojik Paradigmanın temelde savunusu, yukarıda birinci maddede zikredildiği gibi insanlığın doğal çevreye bağımlılığıdır.

Bu noktada Naess ve Sessions tarafından ‘derin ekoloji’nin temeli olarak değerlendirilen sekiz ilke, çalışmanın içeriğine katkı sağlaması bakımından aynen nakledilmiştir:

1. Yeryüzündeki insan ve insan olmayan yaşamın refahı ve gelişmesinin kendi başına bir değeri vardır (eşanlımlılar: içsel değer, doğal değer). Bu değerler, insan dışı dünyanın insani amaçlar için yararlılığından bağımsızdır.
2. Yaşam formlarının zenginliği ve çeşitliliği bu değerlerin gerçekleşmesine katkıda bulunur ve başlı başına bir değerdir.
3. İnsanın yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamak dışında bu zenginlik ve çeşitliliği azaltma hakkı yoktur.
4. İnsan yaşamının ve kültürlerinin gelişmesi, önemli ölçüde daha küçük bir insan nüfusuyla uyumludur. İnsan olmayan yaşamın gelişmesi daha az insan nüfusu gerektirir.
5. İnsanoğlunun insan olmayan dünyaya olan mevcut müdahalesi aşırı düzeydedir ve durum hızla kötüleşmektedir.
6. Bu nedenle politikalar değiştirilmelidir. Bu politikalar temel ekonomik, teknolojik ve ideolojik yapıları etkilemektedir. Sonuçta ortaya çıkacak durum şu andaki durumdan çok farklı olacaktır.
7. İdeolojik değişim, giderek daha yüksek bir yaşam standardına bağlı kalmak yerine, temel olarak yaşam kalitesinin takdir edilmesi (doğal değere sahip durumlarda yaşamak) yönünde olacaktır. Büyüklük ile mükemmellik arasındaki farka dair derin bir farkındalık olacaktır.
8. Yukarıda belirtilen hususlara katılanların doğrudan veya dolaylı olarak gerekli değişiklikleri uygulamaya çalışma yükümlülüğü vardır (Naess 2023b: 404-405).

Görüldüğü gibi bir çevre hareketi olarak derin ekoloji perspektifi, antroposentrik bakış açısını tamamen dışlamakta ve ekosentrik bir yaklaşımı ilke edinmektedir.

Naess, “sığ” ve “derin” ekoloji ayrımı yapar (Naess 2023a: 218). Bu ayrım insan-doğa ilişkisine yaklaşımın kapsamı ile ilgilidir. Sığ ekoloji antroposentriktir. Bu görüş açısından insan, doğanın üstünde ya da dışında, bütün değerlerin kaynağı olarak kabul edilir ve doğanın sadece araçsal veya kullanım değeri vardır. Derin ekoloji, insanların doğal çevreden bağımsız olmadığını savunur ve aynı zamanda başka hiçbir varlığı da insandan ayrı görmez. Dünyayı tecrit edilmiş nesnelere bütünü şeklinde değil, birbirine bağlı ve bağımlı bir olgular ilişkisi olarak görür. Derin ekoloji, bütün canlıların içsel değerini kabul eder ve insanları yaşam örgüsünün belirli bir parçası olarak görür (Capra 2023).

İbn Haldun'un çevre konusundaki yaklaşımı, yukarıda incelenen kavramsal ve kuramsal çerçevede değerlendirilebilecek veriler sunmaktadır. Geliştirdiği çevreci paradigmayı ortaya koyabilmek için onun çevre duyarlılığını ve kavramlarını incelemek gerekmektedir.

İbn Haldun'un çevre konusunda üzerinde durduğu temel kavramlara geçmeden önce onun kozmoloji ve doğa tasavvuruna kısaca değinmek gerekmektedir. Çünkü İbn Haldun'un çevreyle ilgili düşüncelerini incelerken temas edeceğimiz unsurlar, onun kozmoloji ve doğa görüşlerini ortaya koyarken ele aldığı 'Anâsır-ı Erbaa' (dört unsur) olarak bilinen hava, su, toprak ve ateş arasında yer almaktadır.

İbn Haldun *Mukaddime*'de “Fıtrattan ve Riyazet ile Gaybı İdrak Eden İnsanların Nevileri” başlığı altında tekamülü ele alır ve canlı varlıkların bir diğerinden üreyerek geliştiklerini ifade eder. Evrende gözlemlenen unsurlardan bir diğerine geçiş söz konusudur. Bu durum sırasıyla topraktan suya, sudan havaya, havadan ateşe şeklindedir. Bu unsurların her birinin diğerine dönüşme yeteneği bulunmaktadır. Örneğin su ateşe, ateş suya dönüşebilmektedir. Sonra tekvin aleminin (yaratılış alemi), yaratıkların madde, bitki ve canlı olmak üzere üç sınıfta düzenlendiğini bunların da cinslere ve türlere ayrıldığını kaydeder (İbn Haldun 2009a: 69):

... Şu alem, içindeki bütün yaratıklarla birlikte mükemmel bir tertip ve sapaşğlam bir şekil üzeredir. Sebeplerle neticeler yekdiğerine bağlanmakta, eşya ve olaylar (bir nizam dahilinde) birbirine bitişmekte, varlıklar yekdiğerine dönüşmekte, (Bu tarz üzere müşahede ettiğimiz şu alemin) acablıkları tükenmemekte ve nihai noktasına varılamamaktadır... (İbn Haldun 2009a: 283).

İbn Haldun bu konuyu incelemeye maddi ve hissi alemle başlar. Gözlenebilen unsurlar aleminin, tedrici olarak ve birbirleriyle temas ederek topraktan (arz) yükselmek suretiyle sırasıyla su, hava ve ateş unsurlarına ulaşmaktadır. Bu unsurların, yukarıya ve aşağıya doğru hareketleri sırasında kendisini takip eden unsura doğru biçim değıştirme yeteneğı vardır ve bazen de onlarda başkalaşım gerçekleşmektedir. İbn Haldun daha sonra yaradılış alemine dikkat çeker. Bu alemin madenlerden başladığını, sonra bitkilere ve nihayet son derece güzel bir şekilde derece derece hayvanlara geçildiğini kaydeder (İbn Haldun 2009a: 283).

İbn Haldun, araştırma konumuzun merkezinde bulunan çevre duyarlılığıyla ilgili görüşlerini hava, su, toprak unsurları çerçevesinde değıerlendirmekte, ateş unsurunu bu bağlamda ele almamaktadır. O, düşünce sisteminde ateşe daha çok kozmoloji konusunda yer vermiştir. Burada İbn Haldun'un tutumu dikkate alınarak çevre duyarlılığını ortaya koyduğı hava, su, toprak unsurları başlıklar halinde ele alınmış; yine çevreyle ilgili düşüncelerini ifade ederken dikkate aldığı yeşil, ağaç kavramları toprak başlığında incelenmiştir. Çünkü İbn Haldun, toprağın korunması ve değıerlendirilmesiyle ilgili konularda *Mukaddime*'nin farklı yerlerinde birtakım analizler yapmaktadır. Toprak, yeşil ve hatta ağaç kavramlarını bir bütün olarak görmekte ve her birini müstakil olarak araştırmaktadır. Ayrıca söz konusu kavramları yeri geldikçe farklı bağlamlarda da ele almıştır.

2.1. Hava

Atmosfer, dünyayı çevreleyen ve yeryüzündeki tüm yaşam biçimlerini destekleyen hava örtüsüdür (Shyam & Gupta 2016: 692). Dünyanın yaşam mekânı olmasında gereken koşullardan birini sağlayan atmosferin temiz olması da hayati bir özelliktir. Havanın zararlı gazlar, toz ve dumanla kirlenmesinin yeryüzündeki tüm canlılara ciddi etkileri vardır. Dolayısıyla havadaki kimyasal, fiziksel, biyolojik

her türlü değişim, hava kirliliği anlamına gelmektedir (Verma vd. 2020: 235). Dünyanın yaşamsal önemi, ona bu özelliği sağlayan koşulların korunmasına bağlıdır. Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP), hava kirliliğinin küresel boyutta insan sağlığına yönelik en büyük çevresel tehdit olduğunu ve her yıl tahminen 7 milyon erken ölüme neden olduğunu vurgulamıştır (United Nations Environment Programme 2021).

İbn Haldun'un çevre duyarlılığı konusunda önemle vurguladığı hususlardan biri temiz havadır. Temiz hava, yerleşim yerlerinin (şehir) korunmasına yönelik tespitlerinden biridir. O, hastalıklardan korunmak için doğal afet kategorisinde değerlendirdiği temiz hava şartının zorunlu olduğuna işaret eder. Havanın durgun ve kirli olması ya da bozulmuş sular, kokuşmuş su birikintileri veya bataklıklarla havanın temas etmesinin, yakında bulunan yerleşim yerlerini etkileyeceğini, bunun sonucunda orada yaşayan insanların ve diğer canlıların mutlaka hızlı bir şekilde hastalıklara maruz kalacaklarını vurgular. İbn Haldun, bu tespitini de gözleme dayandırdığını ifade eder:

Zira hava durgun ve pis olursa veya bozulmuş sulara veya kokmuş gölcüklere veyahut da pis bataklık ve çökekliklere mücavir olursa, yakınlık sebebiyle bu yerlerdeki kokular çabucak şehre sirayet eder. Bunun neticesi olarak da orada var olan canlılar mutlaka hızlı bir şekilde hastalığa maruz kalır. Bu, müşahede edilen bir husustur (İbn Haldun 2009a, s. 635).

İbn Haldun, kuruluş aşamasında temiz hava şartına riayet edilmeyen, hava kirliliği bulunan şehirlerde, hastalıklara çokça rastlanacağını ifade eder:

Kurulurken, havasının iyi olması şartına riayet olunmayan (hava kirliliği bulunan) şehirlerde ekseriya hastalıklar çok olur (İbn Haldun 2009a, s. 635).

Diğer taraftan İbn Haldun, rüzgârın hava hareketliliğine yardımcı olduğunu ve bu yönüyle kirli havanın dağılmasında ve hastalıkların yayılma hızının azalmasında rol oynadığını ifade eder:

Kokuşmuş cisimlerin ve humma hastalıklarının husule getirdiği bu gibi pis havaların vücuda gelişinin sebebi, hava durgunluğudur. Şayet bunların arasına rüzgar (hava cereyanı) girer, bunları dağıtır ve sağa-sola yayarsa, pis koku ve o yüzden canlılara bulaşan hastalık hafifler (İbn Haldun 2009a, s. 636).

Esasen günümüzde yapılan bazı bölgesel araştırmalarda, kirli havanın dağılmasında, hızına bağlı olarak rüzgarın etkili olduğuna işaret edilmiştir (Oğuz 2020: 403; Sarı 2021: 466-467).

İbn Haldun'un bu konuda dikkat çeken yorumlarından biri nüfus yoğunluğuyla hava hareketliliği arasında kurduğu ilişkidir. Bir yerleşim yerinde nüfusun çok olup halkının da hareketlilik oranı yüksekse, İbn Haldun'a göre havada zorunlu olarak bir dalgalanma gerçekleşecektir. Şöyle ki, bir yerleşim yerinde insan hareketliliği, durgun havanın arasına bir rüzgârın girmesine ve bunun da havanın dalgalanmasına ve hareketlenmesine neden olacaktır. Aksi durumda yani nüfusun az olduğu yerde, havanın dalgalanmasına ve hareket etmesine yardımcı olacak bir unsur bulunmadığından, hava hareketsiz ve durgun olacak, sonuçta havadaki kötü koku çoğalacak ve olumsuz etkisi de artacaktır:

Şayet bir beldenin sakinleri çok ve halkının hareketleri fazla olursa, zaruri olarak havada da dalgalanmalar hasil olacak, durgun havanın arasına giren bir rüzgâr meydana gelecek, bu da havanın hareketlenmesine ve dalgalanmasına yardımcı olacaktır. Şayet şehir halkı az olursa, o zaman da havanın hareket etmesine ve dalgalanmasına yardımcı olan bir husus bulunmamış olacak, bu suretle hava sakin ve durgun kalacak, neticede havadaki pis koku artacak ve zararı da çoğalacaktır (İbn Haldun 2009a, s. 636).

İbn Haldun bu tezini, durgun havanın kirlilik ve sağlık açısından potansiyel tehdit olduğu düşüncesine dayandırmaktadır. Ancak İbn Haldun'un bu yaklaşımında, kendisinin yaşadığı sanayi öncesi dönemin toplumsal şartlarıyla ilgisi göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü modern araştırmalar, aksine, nüfus yoğunluğunun çevre kirliliğinde önemli etkilerini ortaya koymaktadır (Dunlap & Jorgenson 2012: 3; Karataş 2021: 5).

İbn Haldun, kuruluş aşamasında 'iyi hava' kuralına uyulmayan yerleşim yerlerinde karşıt durum gördüğünü; bu tür yerlerde nüfusun daha önce az olduğunu dolayısıyla hastalıkların çok olduğunu ancak nüfus artınca durumun farklılaştığını örnek vererek açıklar:

Kurulduğu zaman, havanın iyi olması şartına riayet edilmeyen beldelerde biz bunun aksini görmüştüzdür. Bu gibi kasabaların sakinleri önceleri az idi, o yüzden buralardaki hastalıklar çöktü. Fakat sakinleri artınca, oradaki bu durum değişti. Çağımızda Fas'ta,

hükümdarın oturduğu bir yer olan ve "el-Beledü'l-cedid" (yeni şehir) adı verilen yerde durum böyledir (İbn Haldun 2009a: 636).

Bununla birlikte İbn Haldun aynı eserinde (*Mukaddime*) "Şehirler planlanırken riayet edilmesi lazım gelen hususlar ve bunlara dikkat edilmemesi halinde ortaya çıkan durumlar" (İbn Haldun 2009b: 635) başlığı altında kıtlığın artması, bozgunculuk ve düzensizlik sonucu kargaşa ve ölüm olaylarının ortaya çıkması gibi toplumsal olayların yanında salgın hastalıkların sebepleri arasında umranın -imarın, kentleşmenin- çok olmasından kaynaklanan artan hava kirliliğini gösterir. Bunun da nedenini havanın bozuk, kokuşmuş şeylerle ve nemle çokça temas halinde olmasına bağlar. Havayı ruhun gıdası olarak gören İbn Haldun, hava kirliliğinin mizacı etkileyeceğini ifade eder. Eğer hava kirliliği fazlaysa, bunun ciğerlerde hatalıklara neden olacağını, taun (veba) denilen hastalığın da bu şekilde gerçekleştiğini kaydeder. İbn Haldun, bu hastalıkların ciğerlere özgü olduğunu belirtir. Ancak hava aşırı derecede bozulmamışsa, bu durumda da kötü kokuların artacağını ve sonuçta mizaçtaki (insan vücudunun fizyolojik yapısında) ateş yükselerek bedenini ölüme karşı karşıya kalacağını ifade eder. Bu yerlerde kötü kokuların ve bozuk nemin fazla olmasının nedeni, aşırı kentleşme ve hükümdarlığın bolluk içinde olmasıdır. Çünkü devletin ilk dönemlerinde yönetim iyi, ılımlı ve merhametlidir. Vergi ve mali yükümlülükler ağır değildir. Dolayısıyla canlılara temastan meydana gelen havadaki kötü kokunun ve bozukluğun hava hareketiyle ortadan kaldırılması ve sağlıklı havanın gelebilmesi için kentlerin bayındır ve yerleşim yerlerindeki boş ve yeşil alanların mevcut olması bir zorunluluktur. Nüfusu yoğun olan kentlerde ölüm vakaları, düşük nüfuslu yerlere göre daha fazladır. İbn Haldun bu görüşlerini şu şekilde ifade eder:

Ölüm vakalarının çok oluşuna ve kırana gelince, bunun birtakım sebepleri vardır. Bahsettiğimiz şiddetli kıtlık veya hanedanlıkta çokça vukua gelen fitnelerin ve ihtilallerin neticesinde kargaşa ve katl hadiselerinin meydana gelmesi veya (salgın hastalıkların ve) vebanın vukuu bu sebeplerin başlıcalarıdır. Ekseriya kıranın sebebi, umranın (ve nüfusun) çok oluşu sebebiyle havanın kirlenmesi ve bozulmasıdır. Çünkü hava, bozuk rutubet ve kokmuş şeylerle çokça temas halindedir. Hayvani ruhun gıdası ve daimî libası olan hava bozulunca, onun bozukluğu mizaca sirayet eder. Şayet hava fazla bozulmuşsa, ciğerlerde hastalık meydana gelir. Taun (epidemic) denilen şey budur. Taun hastalıkları ciğerlere

mahsustur. Şayet havanın bozulması, kuvvetli ve çok denilecek bir nispette değilse, bu takdirde de pis kokular çoğalır ve kat kat artar. Bunun sonucu olarak mizaçtaki hararet (humma, ishal, fever) yükselir, beden hastalanır ve helak olur. Bütün bu yerlerde fena kokuların ve bozuk nemlerin çok oluşunun sebebi, umranın fazla ve hanedanlığın sonunda bol oluşudur. Zira hanedanlığın ilk zamanlarında iktidar güzel, yumuşak ve merhametlidir. Vergiler ve mali mükellefiyetler azdır. Bunun böyle olduğu aşikardır. Bunun için hikmetin (ve ilmin) ilgili yerinde açıklanmıştır ki, canlılara temastan hasil olan havadaki pis kokunun ve bozukluğun, hava cereyanı ile giderilebilmesi ve yerine sıhhata uygun olan havanın getirilebilmesi için umranın mamur ve meskûn yerleri arasında boş alanların ve hali yerlerin (yeşil sahaların) bırakılması zaruridir. Yine bundan dolayı, umranı çok fazla olan şehirlerde, böyle olmayan şehirlere nazaran ölüm vakaları çok daha fazla görülür. Mesela doğuda Mısır, batıda Fas böyledir (İbn Haldun 2009a: 570-571).

Ayrıca İbn Haldun, temiz havanın kirlenmesi konusunda atık sorununa dikkat çeker. Fazla miktarda atığın, buharlaşmayla birlikte şehirlerin havasını bozduğunu vurgular. İbn Haldun'a göre temiz hava insan ruhuna neşe katar. Bu sayede hazım üzerinde etkili olan doğal hararetin takviye edildiğini ifade eder:

Sonra artıklarının çok olması sebebiyle kokmuş buharla da karıştığı için şehirlerdeki hava bozulur. Halbuki hava, ruha neşe (ve güç) verir. Bu neşe vasıtasıyla hazım üzerinde tesirli olan tabii harreti takviye eder (İbn Haldun 2009a: 742).

Dünya Sağlık Örgütü, *Dünya Ruh Sağlığı Raporunda* kirlilik, iklim değişikliği gibi doğal çevrenin tehdit altında olduğu yerlerde yaşamının ruh sağlığına da zarar verebileceğini kaydetmiştir. Yine söz konusu raporda, her geçen gün elde edilen delillerin, hava kirliliğine maruz kalındığı takdirde beyni olumsuz etkileyebileceği ve hayatın her döneminde zihinsel sağlık sorunlarının tehdit, şiddet ve süreç olarak artacağı ileri sürüldüğü ifade edilmiştir (World Mental Health Report 2022: 22; Chen vd. 2018: 26). Günümüzde yapılan bu tespitler, İbn Haldun'un temiz hava-ruh sağlığı arasında kurduğu ilişkiyi desteklemektedir.

Küresel salgın özelliği taşıyan koronavirüs, bazı bölgeleri enfeksiyon ve ölüm oranları bakımından diğer bazı bölgelere göre daha çok etkilemiştir. Bu önemli farklılık, hava kirliliğinin koronavirüs salgınının kapsamına etkisi ve küresel boyuttaki ölüm oranı konusunda dikkate değer soruların ortaya atılmasına neden olmuştur. Söz konusu durumun nedenleri kesinlik kazanmamış, bazı açılardan konunun daha çok araştırılması gerekli görülmüştür. Bununla birlikte uzun süre hava kirliliğiyle karşı karşıya kalmanın, solunum yolu hastalıklarının çoğalması ve

hastalığın toplumda görülme sıklığıyla ilişkisinin söz konusu olduğu düşünülmüştür (Ali & İslam 2020: 1). Koronavirüs salgını sürecinde birçok insan, salgının çeşitli etkileriyle yüzleşmiş, araştırmacılar soruna kendi uzmanlık alanları açısından bakmaya çalışmışlardır. Konuyla ilgili yapılan araştırmalar, hava kirliliğiyle karşı karşıya kalmanın, duyarlılığı artırabileceği ve koronavirüsten etkilenenlerin durumu hakkındaki öngörü üzerinde olumsuz etkilerinin olabileceği doğrultusundadır. Yine de araştırmalarda, başkaca karıştırıcı etkenlerle karşılaştırıldığı zaman, hava kirliliğinin göreceli etkisinin henüz belirlenemediği kanaati söz konusudur (Brauer 2010: 114).

Görüldüğü gibi İbn Haldun temiz havayı, şehirlerin kuruluş aşamasında bir zorunluluk olarak görmektedir. Çünkü ona göre bu kurala uyulmayan yerleşim yerleri sağlık açısından tehdit altındadır. Şehirleşmeyle birlikte artan hava kirliliği, salgın hastalıklara zemin hazırlamaktadır. Hava kirliliğini önlemek için kentlerin bayındır olması, yeşil alan ve atık sorunu gibi alt yapı unsurlarıyla ilgili planlamaların yapılması bir zorunluluktur. İbn Haldun açısından temiz hava insanın sadece fizyolojik yönüyle ilgi olmayıp psikolojik yönü üzerinde de olumlu etkiye sahiptir.

2.2. Su

Su, hayat için salt zorunluluktur. Suyun dağılımı, kalitesi, miktarı ve bulunabilirliği tarım, sanayi, yerleşim yeri, sağlık gibi birçok alan için önemlidir. Dünyadaki en zengin bölgeler, su kaynakları bakımından zengin olan yerlerdir. Suyun rasyonel kullanımı konusunda temel bilgiler gereklidir. Su kaynaklarının doğru yönetilmemesi, su problemlerinin peş peşe geleceğini öğretmiştir (Vandas vd., 2002: 4). Suyun yaşamsal koşullardan biri olarak bu özelliğini koruması, onun kirlenmemesi için doğru yönetilmesine bağlıdır. Bilindiği gibi su kirliliğinin insanlar için önemli etkileri vardır. Özellikle gelişme aşamasında olan ülkelerde içme suyunun kirliliğinden kaynaklı günlük ölüm oranları oldukça yüksektir (Shyam & Gupta 2016: 694)

İbn Haldun, suyu, temel ihtiyaçlar bağlamında değerlendirir. Yerleşim yerlerinde, şehirlerde faydası umulan gereksinimleri elde etme konusunda birtakım ilkeler ortaya koyar. Bunlardan ilki,¹ şehrin bir nehir, akarsu yakınında, bol ve tatlı su kaynaklarının bulunduğu bir yerde kurulmasıdır. Bu kurala uyulması, yerleşim yeri sakinlerinin, temel ihtiyaç olan suya ulaşmalarını kolaylaştırır. Bir yerleşim yeri civarında suyun varlığı, halk için önemli ve genel yararlar sağlayacaktır:

Bir beldeye ve şehre faydalar ve ihtiyaç duyulan istifadeli şeyler temin etme meselesine gelince, bu hususta şunlara riayet olunur. Bunlardan biri şudur: Şehir, bir nehrin üzerinde veya hizasında bol ve tatlı su kaynakları bulunan bir yerde kurulursa, bu husus temin edilmiş olur. Zira, suyun şehre yakın bir yerde bulunması, orada oturanların, zaruri bir ihtiyaç olan suyu temin etmelerini kolaylaştırır. Suyun mevcut olması, oradaki halka büyük ve umumi faydalar sağlar (İbn Haldun 2009b: 636).

İbn Haldun aynı zamanda suyun temiz olmasını, halk sağlığı bakımından önemli ve hayati görür. İbn Haldun açısından su kaynaklarının temizliği, hava kirliliğiyle de ilgilidir. Yukarıda da ifade edildiği gibi bozulmuş, kokuşmuş su ve su birikintilerinin havayla teması, civardaki yerleşim yerlerinde yaşayanlar için sağlık açısından tehdit oluşturmaktadır.

Ayrıca İbn Haldun suyu, umran-emek ilişkisinin sonuçları arasına konumlandırır. Çeşmelerin fışkırması, suların gürül gürül akması, kuyu ve su yolu gibi umran unsurları kazarak, çalışarak insan emeğiyle ortaya çıkmıştır. Bu durumu hayvanların memesindeki sütün sağılmasına benzetir. Kazma, çalışma yani emek olmadığı zaman suların, sütü sağılmayan memenin sütünün kuruduğu gibi çekilip kuruyacağını ifade eder. İbn Haldun burada, umran durumunda bulunan yerleşim yerlerini hatırlatır. Bu yerlerin terk edilip harabeye dönüştüğü vakit, sanki hiç olmamış gibi sularının çekilip yok olduğunu 'umran' vurgusuyla kaydeder. Zira İbn Haldun'a göre su, hayat demek olduğu kadar bayındırlık ve medeniyet anlamına da gelmektedir (İbn Haldun 2009b: 695-696).

¹ Burada, sözü edilen ilkelerden bir tanesi olan 'su'yla ilgili tespitlerine yer verilmiştir. Diğerleri çalışmada ilgili başlıkları altında ele alınmıştır.

İbn Haldun, umranın ilk ve en eski sanatı olarak mimarlığı, *Mukadime*'nin "Mimari Sanat" başlığı altında ele alır. Burada suyu, umranın bir alt yapı unsuru olarak değerlendirir. Suyun kullanımı ve dağıtımını amacına yönelik kuyulara ve sarnıçlara işaret eder. Evlerde inşa edilen muhkem ve yuvarlak havuzlar ve bu havuzlardan sarnıçlara suyun geçişini sağlamak için yapılan fiskiyelerin yapıldığından bahseder. Dışardan eve suyun dağıtımının borular vasıtasıyla gerçekleştirildiğini anlatır (İbn Haldun 2009b: 730-733). Dolayısıyla İbn Haldun, umranın olduğu yerde, şehir planlamasında suya ulaşmayı ve suyun dağıtımını bir alt yapı gerekliliği olarak görmektedir.

Göller, denizler, yeraltı suları ve akarsular gibi su kitlelerinde bulunan, suyu kirletici unsurlar çoğunlukla insan eliyle gerçekleşmekte ve bu da zararlı sonuçlara yol açmaktadır (Verma vd. 2020: 235). Doğal bir kaynak olan suyun kirlenmesinin farklı sebepleri olabilir. Suyun temizliği konusundaki endişeler doğal yollardan olduğu gibi insan etkinliklerinden de kaynaklanır (Vandas vd. 2002: 9). İbn Haldun'un, havanın kirli sularla temasının hava kirliliğinde rolü olduğuna ve hava kirliliğinin insan sağlığını tehdit ettiğiyle ilgili görüşlerine yukarıda yer verilmişti. Bu durumun nedenini de aşırı kentleşme ve toplumun bolluk içinde olmasına bağlamıştı. İbn Haldun'a göre sağlıklı hava için kentlerin bayındır olması, yerleşim yerlerinde boş alanların ayrılması ve yeşil alanların bulunması gerekir. Dolayısıyla hava ve su kirliliğinde nüfus yoğunluğu önemli bir etkidir (İbn Haldun, 2009a: 571).

Kentlerin gelişmesi ve sayılarının artması, toplumun bolluk içinde yaşaması sonucu tüketimin ve sonuçta atıkların fazlalığı çevreyi ve su kaynaklarını kirletmektedir. Kentlerin inşa edilmesi ve bayındırlığı insan eliyle ve insan sayesinde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla İbn Haldun bu tespitleriyle, çevre ve su kirliliğinde insan faillğine de dikkat çekmektedir.

2.3. Toprak-Yeşil

Toprak, insanlığın yaşamını sürdürebilmesi, beslenmesi ve geçinmesinin nasıl olacağını belirler (Mishra vd. 2019: 120). Yukarıda ele alınan hava ve su gibi bütün canlıların yaşam koşullarında önemli belirleyiciliği olan toprağın da doğal yapısındaki değişim, sağlık açısından önemli bir sorun haline gelebilmektedir. İnsanların davranış ve tutumları, kendi varlığının bağlı olduğu toprağın yaşamını tehdit etmektedir (Fouk 2011: 147). İbn Haldun, toprağı yaşam, yerleşim ve medeniyetin varlık ve devamlılığı bağlamında ele alır. Ona göre şehir, hava koşulları ve toprağın gerekleri dikkate alınarak kurulur ve şehirleşme için gerekli yapılaşma gerçekleşirse, devletin ve toplumun varlığı devam ettikçe, şehrin varlığı da devam eder:

Sonra belli bir şehir kurulup bu şehri kuranın güttüğü maksada, orada mevcut hava ve toprak (coğrafya ve iklim) şartlarının icabına göre şehrin inşaatı ikmal edilince, bundan sonra hanedanlığın ve devletin ömrü o şehrin de ömrü olur, şehir hanedanlık kadar yaşar (İbn Haldun 2009b: 630).

İbn Haldun, şehirlerin kuruluşu sırasında hava, toprak, denize yakınlık, ekim dikim alanları gibi dikkate alınması gereken hususları tespit ederken bunların ihtiyaçlara ve zaruretlere göre farklı olabileceğini göz önünde tutmuştur. Kuruluş aşamasında yer tespiti yapılırken uygunluk ve beklentileri karşılayacak bir seçim yapma konusunda hata yapılmış ve sadece yönetici ve halkı için en önemli görülen ihtiyaç dikkate alınmış, başkalarının ihtiyaç ve beklentileri göz önünde bulundurulmamış olabileceğine dikkat çekmiştir. Bu duruma örnek olarak da İslamiyet'in ilk dönemlerinde Arapların Hicaz'da, Irak'ta ve Afrika'da kurdukları yerleşim yerlerinde bu yolu izlediklerini, yerleşim yerlerini belirlerken yalnız kendilerinin ilk sırada gördükleri ihtiyaçlardan olan deve sürüleri için otlaklar, buna uygun ağaçlar gibi özellikleri göz önünde tuttıklarını ifade eder. Ancak onların bu aşamada şehir suyu, tarım arazileri, yakacak ve yapı malzemesi olarak ağaç ve odunu, otlatılan diğer evcil hayvanların meralarını ve buna uygun ağaçlar ve tuzlu sular gibi başkaca önemli hususları dikkate almadıklarını vurgular. Buna örnek olarak da Basra, Kufe ve Kayravan gibi yerleri gösterir. Dolayısıyla buralarda

kurulan şehirler kısa zamanda harap olmuşlardır. Bunun nedeni, şehircilikte doğal ve uygun olan koşulları dikkate almamalarıdır:

Şehri (ilk defa vazedən) kuran, şehrin yeri için güzel ve tabii bir tercih yapmayı dikkatten kaçırmış, sadece kendisi ve kavmi için birinci derecede önemli olan hususu göz önünde bulundurmuş ve başkalarının ihtiyaçlarını aklına getirmemiş olabilir. Nitekim Araplar, İslamiyet'in ilk dönemlerinde Hicaz'da Irak'ta ve İfrikiye'de kurmuş oldukları şehirlerde bu tarzda hareket etmişlerdir (İbn Haldun 2009b: 637).

Bu konuda *Mukaddime*'nin başka bir yerinde "Ender Haller Müstesna, Arapların Yaptıkları Binalar Çabuk Harap Olur" başlığı altında, Arapları suyun, çayırların, otlakların, havanın ve tarlaların iyi nitelikte olup olmadığını araştırmadıkları için eleştirir:

Allah daha iyi bilir ama, bu durumun meseleye daha yakın alakası bulunan başka bir izah şekli daha vardır. O da şudur: Söylemiş olduğumuz gibi şehirlerin kuruluşunda; mekân, hava güzelliği, sular, meralar ve mezzalar itibarıyla iyi bir seçim yapmaya fazla dikkat edilmemiş olmasıdır. Hiç şüphe yok ki, umranın tabiatı icabı bu hususlardaki farklılık, şehirlerin iyi ve fena olmasındaki farklılık biçiminde kendini gösterir. Araplar ise, bu gibi şeylerle hiç ilgilenmezler. Onların göz önünde bulundukları yegâne şey, develerinin meralarıdır. Bundan sonra su iyi imiş, kötü imiş, az imiş, çok imiş gibi hususlara aldırılmazlar. Yeryüzündeki intikalleri ve uzak beldelerden hububat nakletmeleri sebebiyle tarlaların, otlakların, çayırların ve havaların iyi oluşunu araştırmazlar (İbn Haldun 2009b: 650).

İbn Haldun için kentleşme, yapılaşmayla sınırlı bir olgu değildir. Onun bayındırlığı, yeşil ve boş alanların varlığını kentleşmede bir ilke olarak gördüğüne yukarıda değinilmişti (İbn Haldun 2009a: 571). Bu bağlamda onun önem verdiği konulardan biri de zirai planlamadır ki bu, şehirlerin kuruluş aşamasında dikkat edilmesi gereken hususlardan biridir. Tarım arazilerinin şehre yakınlığı, kullanım ve üretimin gerçekleştirilmesinde kolaylık sağlayacaktır. Bu kapsamda, temel ve zorunlu ihtiyaçların karşılanması için önemli bir kaynak olan hayvanların otlatılması için sağlıklı meraların bulunması gerekmektedir. Bu şartlara riayet eden şehirlerin varlığı, devletlerin ömrüyle sınırlı olmaz. Devletler yıkılsa bile bu şehirler varlığını sürdürür ve istikrarı devam eder. Çünkü çevresinde bulunan dağlar, ovalar, yaylalar şehrin umranını sürdürebilecek ve nüfusunu besleyecek ürün potansiyelidir:

Şehri inşa eden hanedanlığın yıkılmasından sonraki duruma gelince: Ya bu şehrin etrafında ve civarında yer alan dağların (yaylaların ve) ovaların, o şehirdeki umranı sürekli olarak besleyecek ve ayakta tutacak maddesi ve geliri bulunur. Bu takdirde bu madde ve gelir, şehrin varlığını muhafaza etmesini temin eder, bu suretle, şehrin ömrü, hanedanlıktan sonra da sürüp gider (...) Veya kurulan şehrin çevresinde, oradaki umranı besleyecek ve ayakta tutacak bir madde ve gelir yoktur, orada oturanların civardan gelenlerden temin edecekleri bir menfaat kalmamıştır. Bu takdirde hanedanlığın yıkılması, o şehri muhafaza eden çitin (ve duvarın) da yarılması demek olur. Artık şehri koruma hali sona ermiştir. Oradaki umran peyderpey eksilir, nihayet orada ikamet edenler dağılır, şehir de harap olur (İbn Haldun 2009b: 630).

Toprağın bakımı, ıslahı ve bitkilerden elde edilecek ürünlerin zararlılardan korunması için alınan tedbirler günümüzde oldukça gelişmiştir. Koruma ve ıslah tedbirleri alınmayan ekim arazileri hem ürün hem de toprak bakımından tehdit altındadır. Toprak kirliliği, hedeflenmemiş bir canlı varlık üzerinde istenmeyen etkileri bulunan bir maddenin, toprak için uygun olmayan ya da normalin üstünde olmasıdır. Genellikle toprak kirliliği doğrudan belirlenemez veya gözle görülemez. Bu durum da onu görünmeyen bir tehdit haline getirir (Rodríguez Eugenio vd. 2018: VI).

İbn Haldun toprağın, bahçenin bakımının iyi yapılması, sulama, ıslah tedbirlerinin alınarak ürün elde edilmesi şeklinde tanımladığı ziraatı, tabiat ilimlerinin dallarından biri olarak değerlendirmiştir (İbn Haldun 2009b: 893). Çiftçiliği bir zanaat² olarak ele almış, 'geçim yollarının en eskisi ve doğaya en uygun olanı', şeklinde nitelendirmiştir:

Bu sanat tabiiyâtın dallarındandır. Bu fende sulama, ıslah, toprağın ve bahçenin iyi bir bakıma tabi tutulması, (ekim ve dikim için) uygun mevsimlerin seçilmesi, mahsulün ıslah ve ikmaline sebep olan her türlü tedbirin alınması itibariyle bitkilerin neşvünemasından bahsedilir (İbn Haldun 2009b: 893).

O, ziraat ve çiftçilik üzerine birçok eser bulunduğundan bahisle, söz konusu kitapların bitkilerin ekilip yetiştirilmesi için yapılması gerekli işler ve zararlılardan onları korumak konusunda bilgiler ihtiva ettiğini ifade eder ancak bundan daha ötesine geçemedikleri konusunda da eleştirel bir tutum sergiler:

² Burada 'zanaat' şeklinde çevrilmiş olan kelime, *Mukaddime*'nin Arapça metninde "es-Sinâ" şeklinde kullanılmıştır (İbn Haldun, 1984: 462). "es-Sinâ" kelimesinin anlamları için bkz., (İbn Manzûr, 2023).

Sonraki alimlerin ziraat (felahet, agriculture) üzerine olan kitapları çoktur. Bu kitaplarda bitkilerin ekim, dikim, bakımından, onların yetişmesi için gerekli olan şeyleri temin etmekten, zararlı şeylerden onları korumaktan ve bütün bu hususlarda ortaya çıkan şeylerden bahsetmenin ötesine gitmezler. Bu eserler elde mevcuttur (İbn Haldun 2009b: 894).

İbn Haldun, iktisat bakımından da ziraat ve çiftçiliğin önemini vurgular. Bu bağlamda verimli ekim alanları ve bereketli toprakların bulunmasının ve çiftçiliğin yaygın olmasının, ülke genelinde gıda ürünlerinin ucuzlamasını sağladığını belirtir. Buna örnek olarak da Beberler'i gösterir. Bütün bayındır yerler içerisinde Endülüs halkını çiftçilikle en çok ilgilenen ve bu işi en iyi şekilde uygulayan bir toplum olarak örneklendirir. Bu toplum içerisinde bağı, bahçesi, ekim-dikim için arazisi olmayan devlet görevlisi ve esnaf çok az sayıdadır. Yalnız sanatkar, usta ve din uğruna yapılan kutsal savaşlar için Endülüs'e yeni gelenlerin çok az bir bölümü bunun dışındadır (İbn Haldun 2009b: 658).

Esasen İbn Haldun'un bitkilere ve diğer canlılara olan ilgisi, yeryüzünde yaşam döngüsünün sürdürülmesiyle sınırlı değildir. O, daha işin başında, oluşumlar aleminde *unsurlar* ve canlıların ortaya koyduğu *filler* olmak üzere iki türlü varlık ve unsurlardan oluşan "maden, bitki ve hayvan (canlı) gibi saf zatlar (zevat-ı mahz, zat-ı eşya)" olmak üzere üç sınıf varlık kabul eder:

Bilmek icabeder ki, oluşumlar (kâinat) alemi iki türlü varlık ihtiva eder: Bunlardan biri, unsurlar, eserleri ve bunlardan oluşan üç sınıf varlık: Maden, bitki ve hayvan (canlı) gibi saf zatlardır (zevat-ı mahz, zat-ı eşya). Bunların tümü, ilahi kudrete bağlıdır. Diğerleri hayvanlardan (ve canlılardan) sudur eden fiillerdir. Bu fiiller, Allah'ın, onlara, bunun için vermiş olduğu kudrete bağlı olarak onların kastıyla vaki olur. Bunlardan bir kısmı, insanların fiillerinde olduğu gibi muntazam ve tertiplidir, diğerleri, insanların haricinde kalan hayvanlarda (ve canlılarda) olduğu gibi nizamsız ve tertipsizdir (İbn Haldun 2009b: 767).

İbn Haldun, "Bolluk ve Kıtık İtibariyle Umranın Ahvalinde Görülen Farklılık ve Bunun İnsanların Beden ve Ahlakı Üzerinde Meydana Getirdiği Tesirler" başlığı altında, ılıman iklimlerdeki topraklarla ilgili bir değerlendirmede bulunur. Bu bölgelerde ekilen arazilerin oldukça verimli, toprakların uygun ve bayındırlığı (umran) son derece iyi olmasından dolayı tahıl, buğday ve meyve yönünden bölgede yaşayan insanların geçimleri konusunda bolluğun olduğunu tespit eder. Ancak

burada başka bir tespitinden de bahseder. Buna göre ekildiği halde hiçbir ürün alınamayan üstelik herhangi bir bitkinin dahi yetişmediği çorak topraklar vardır. Bu bölgede yaşayanlar da geçim sıkıntısı çekmektedirler (İbn Haldun 2009a: 285). Esasen İbn Haldun, toprağın verimli ya da verimsiz olmasının, bazı yerleşim bölgelerinde yaşayan toplumların yaşam biçimlerinin bedevi veya hadari toplum özelliği göstermesinde etkili olduğunu ileri sürmüştür (İbn Haldun 2009b: 693-697).

İbn Haldun bitki ile insanın ruh hali arasında da bir ilişki kurar. Hoş kokunun ruhun (kalpte buhar şeklinde bulunan ruh) mizacına uygun olduğunu çünkü bu ruhun algılama özelliğinin bulunduğu ve koku alma duyusu tarafından ona iletildiğini kaydeder. Dolayısıyla güzel kokulu bitki ve çiçekler ruha daha uygun ve daha hoş kokuya sahiptir. Çünkü kalpte bulunan ruhta var olan ve onun mizacı olan coşkunluk ve susuzluğu bastırır:

(Haz veren) kokular, kalpteki ruhun buharının (kalpte bulunan buhar şeklindeki ruhun) mizacına münasip düşer. Zira bu ruh idrak etme hususiyetine sahiptir ve koku alma duyusu bunu ona iletir. Bundan dolayı rayihalı bitkiler ve kokulu çiçekler ruh için daha hoş kokuludur ve daha fazla mülayimdir. Çünkü kalpteki ruhta mevcut olup, onun mizacından ibaret olan hararete galebe eder. Görülen ve işitilen nesnelere mülayim, olan husus, keyfiyetlerinde ve şekillerindeki vaziyetler itibariyle onlarda mevcut olan tenasüptür. Buysa nefse göre çok münasip ve gayet mülayim (hoş) bir şeydir (İbn Haldun 2009b: 756).

İbn Haldun, şehirlerin kuruluş aşamasında genel ve zorunlu olan ihtiyaçlar arasında gördüğü ağaç, ormanlar ve bunlardan elde edilen ürünleri zikreder. Bitkilerle ilgili yukarıda sayılanlara ek olarak ağaç ve ağaçtan elde edilen malzemenin, şehir hayatında iki önemli ihtiyacın karşılanmasındaki yerine işaret eder. Bunlardan biri ağacın yapı malzemesi olarak değerlendirilmesidir. Evlerin çatısının ve bazı zorunlu ihtiyaç malzemesinin yapımında ağaç kereste olarak kullanılır. Aynı zamanda bir yakacak malzemesi olarak ısınmak ve yemek pişirmek için odun zorunlu bir ihtiyaçtır (İbn Haldun 2009b: 637).

İbn Haldun'un ele aldığı toprak, ağaç, bitki, bitkilerin hoş kokusu gibi doğal unsurların hepsi esasen çevrenin temiz ve sağlıklı olmasıyla ilgilidir. Bakımsız,

kirlenmiş bir toprak yapısı üzerinde temiz, sağlıklı bitkilerin yetişmesi pek mümkün değildir. Hatta kirlenmiş bir bölgede, İbn Haldun'un bitki ile insanın ruh hali arasında kurduğu ilişkide işaret ettiği bitkilerin hoş kokusundan istifade etmek oldukça güç olacaktır.

Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmada aynı zamanda çevrenin temel unsurları arasında yer alan hava, su, toprak ve yeşil, İbn Haldun'un çevre konusunda ele aldığı merkezi kavramlar olarak ele alınmıştır. Doğal çevrenin korunmasına yönelik içinde bulunduğu şartlar bağlamında İbn Haldun'un çevre konusundaki duyarlılığı, araştırmaya konu edilmiş, onun çevre kirliliği ve çevrenin korunmasına yönelik yaklaşımı araştırılmıştır.

İbn Haldun, çevreyle ilgili görüşlerini ortaya koyarken hava, su toprak ve yeşil olgularını birbirleriyle ilişkileri bağlamında da değerlendirmeye tabi tutmuş, çevre unsurlarından birinin kirlenmesi durumunda diğerini de etkileyeceğini ve hatta sonuçta insan sağlığını tehdit edebileceğini ortaya koymaya çalışmıştır. Aynı zamanda insanın doğa ve toprağın gerektirdiği koşullar doğrultusunda yerleşim yeri planlaması yapması gerektiğini vurgulamıştır.

İleri görüşlü bir bakış açısıyla, çevre kirliliğini insanın sadece fizyolojik yapısına bir tehdit olarak görmemiş, aynı zamanda insanın psikik yönü üzerindeki olumsuz etkilerine de dikkat çekmiştir. Yine salgın hastalıkların yayılmasında hava kirliliğini dikkate alması, yeni araştırmalara ışık tutabilecek bir vizyona sahip olduğunu göstermektedir.

Doğal çevrenin insan hayatı üzerindeki etkisine ve önemine yaptığı vurgu, ilk olarak yerleşim yerlerinin seçimi, kuruluş aşaması ve yapılaşmada sağladığı katkılarda kendini göstermektedir. Daha sonra doğal çevrenin sunduğu imkân ve sağladığı yaşam ortamının sürdürülebilirliğine dikkat çekmiş, bu konuda göz önünde tutulması gereken ilkeler ve alınması gereken önlemleri ele almıştır.

Şehirciliği toplumsal bir gerçeklik olarak değerlendirip umran seviyesinde yerleşik hayatın gereklerini tespit ederken bir yandan da doğanın, yaşamın sürdürülebilirliğindeki rolüne dikkat çekmekte ve doğayla uyum içerisinde bir şehirleşme planlamaktadır. Onun, çevrenin ve doğal ortamın insan sağlığı üzerindeki etkilerine verdiği önem, çevrenin korunması ve ıslah edilmesi hakkındaki görüşleriyle birlikte çevre duyarlılığını ortaya çıkarmaktadır.

Alt problem cümlelerinde İbn Haldun'un çevre sorunlarıyla ilgili yaklaşımını ortaya koymaya çalışırken bazı soruların cevabını arayacağımız ifade edilmişti. Bunlardan ilki: 'İbn Haldun'un çevre sorunları karşısında anlam dünyası nasıldır?' şeklindeki soruydu. Her şeyden önce İbn Haldun'un, gerekli önlemler alınmadığı takdirde çevre kaynaklı sorunların ortaya çıkabileceği ve çevreyi korunması gereken doğal bir unsur olarak anlamlandırması, onu çevre duyarlılığına sahip bir düşünür olarak da görmemizi sağlamaktadır. İbn Haldun çevre sorunlarını, çevrenin temel unsurları arasında gördüğü hava, su ve toprak kavramları bağlamında değerlendirmeye tâbi tutmuştur. Ayrıca toplumsal bir sorun olarak çevre konusuna yaklaşmış ve çevre sorunlarını şehirleşmeyle birlikte ele almıştır.

Şimdi 'İbn Haldun'un çevre sorunlarına yaklaşımı insan merkezli mi, çevre merkezli midir?' sorumuzun cevabına yönelebiliriz. İbn Haldun'un kuruluş aşamasında temiz hava, su, toprak konularındaki yaklaşımı ve yerleşim yeri seçimi ve planlanmasıyla ilgili düşünceleri, çevrenin, insanların yaşam kalitesinin geliştirilmesi ve sürdürülebilmesi için korunması gerektiği ve böylelikle insanın da korunmasının mümkün olacağı anlamına gelmekte; hava, su, toprak kirliliği gibi çevre kirliliğiyle, insan sağlığını tehdit ettiği için mücadele edilmesi gerektiği, dolayısıyla çevrenin insanlığa olan faydasından ötürü önemli görüldüğü sonucunu çıkarmak mümkün olmaktadır.

Ayrıca İbn Haldun'un hâdiseler aleminde değerli ve saygın olan duyuların ve anlayışın yalnızca düzgün ve düzenli olanlar olduğunu, düzenli olmayanların buna bağlı olduğunu, düzensiz olan insan dışındaki diğer canlıların fiillerinin düzenli

olanların içine aldığı kaydeder. Hayvanlar insanlara boyun eğmiştir ve insan fiilleri tamamen hâdiseler alemini ve onun içerdiklerini kontrol altına almıştır. Bu nedenle de alem tamamen insanın buyruğu altına girmiş ve insan tarafından ele geçirilmiştir. Bu konu İbn Haldun tarafından şu şekilde ifade edilir:

Hadiseler aleminde muteber olan duyular (ve idrakler) sadece muntazam olanlardır ve gayr-ı muntazam olanları da buna tabidir, onun için (düzensiz olan insan dışındaki) canlıların fiilleri, düzenli olanlara ithal edilmiştir. İşte bunun için hayvanlar, insanlara musahhar olmuşlar ve insan fiilleri, tümüyle hadiseler alemine ve bu alemde var olan şeylere hâkim olmuştur. Bu yüzden alem tümü ile insanın itaati ve teshiri altına girmiştir, (beşeriyet, tabiata ve tabiat hadiselerine hâkim olmuş, onları itaati altına almıştır) (İbn Haldun 2009b: 768).

Buradan hareketle ikinci sorumuzla ilgili, İbn Haldun'un çevre konusunda *insanı merkeze alan* bir yaklaşım ortaya koyduğu anlamlandırmasını yapmak mümkün olmuştur. Ancak İbn Haldun'un insan-doğa ilişkisinde tam olarak nerede durduğu hakkında bir anlayışa sahip olmak için başkaca ifadelerini de dikkate almak gerekmektedir.

Çiftçiliği 'geçim yollarının en eskisi ve *doğaya en uygun olanı*', şeklinde nitelendirmesi, onun doğayı temel ve belirleyici bir olgu olarak gördüğünü ve insan etkinliklerinin doğaya uygunluğunu önemseydiğini ortaya koymaktadır. Benzer şekilde şehirlerin hava koşulları ve toprağın/arazinin gerektirdiği şekilde kurulması gerektiğini ifade eder. Bununla birlikte yukarıdaki görüşleriyle karşılaştırıldığında İbn Haldun'un çevre konusundaki görüşlerinin genel olarak, *doğayı merkeze alan* (ekosentrik) bir bakış açısını ifade ettiğini ileri sürmek güçtür.

İbn Haldun çevre konusundaki görüşleri birlikte değerlendirildiğinde, onun doğal çevre ve insan faktörünü, *bütüncül* bir yaklaşımla ele aldığı, aralarındaki ilişki konusunda *dengeye* dikkat çektiğini tespit etmek mümkündür. Bir taraftan doğal çevrenin kentleşmede gerekli yapı unsurları ve malzeme konusunda doğru değerlendirilmesi, bir taraftan da doğal çevre ve kent hayatını birbiriyle ilişkili ve birinin diğerini dışarıda tutmadığı bir bütün olarak görmüştür. Bu ilişkiyi gözlemleriyle desteklemiş ve örneklerle açıklamıştır.

Şimdi 'Derin ekoloji kavramı İbn Haldun'da bir karşılık bulmakta mıdır?' şeklindeki son sorumuz için İbn Haldun'un görüşlerine tekrar müracaat edelim. İbn Haldun'un alemin tamamen insanın buyruğu altında olduğu ve insan tarafından ele geçirilmiş bulunduğu yönündeki görüşleri derin ekoloji (Deep Ecology) hareketinin, formların başlı başına bir değer olduğu düşüncesiyle örtüşmemektedir. Ancak insanın yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamak dışında yaşam formlarının zenginliğini azaltma hakkının olmadığı ilkesi İbn Haldun'un kavrayış bakımından uzak olduğu bir konu değildir. Diğer taraftan İbn Haldun, umran bakımından mükemmel olan, bölgelerinde çeşitli milletler yaşayan ve nüfusu çoğalan bölgelerin halklarının durumlarının genişleyeceği ve ekonomik durumlarının iyileşerek ilerleyecekleri, mülklerinin ve şehirlerinin artacağı, devletlerinin büyüyeceği yönündeki görüşleri (İbn Haldun 2009b: 661), derin ekoloji hareketinin insan yaşamının ve kültürlerinin gelişmesinin, büyük oranda daha az insan nüfusuyla uyumlu olduğu ve insan olmayan yaşamın gelişmesinin daha az insan nüfusunu gerektirdiği ilkesiyle uyum arz etmemektedir. İbn Haldun'u çevre duyarlılığı açısından değerlendirirken içinde yaşadığı çağın gereklerinden, şartlarından ve kendisinin sahip olduğu değerlerden bağımsız düşünmek isabetli olmayacaktır. Dolayısıyla derin ekoloji hareketinin ilkelerini bir bütünlük içerisinde İbn Haldun sosyolojisinde görmek her şeyden önce kronolojik bakımdan mümkün değildir. Ancak o, çevre duyarlılığını, insanı doğadan bağımsız bir kavrayışla değil, insanın doğaya bağımlılığı merkezinde ele alarak ifade etmeye çalışmıştır.

Environmental Awareness in Ibn Khaldun in Anthropocentric and Ecocentric Context (A Comparison Essay)

Summary

Ziyaeddin KIRBOĞA

Assoc. Prof. Dr.

Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of Letters, Department of Philosophy, Karaman, TR.

ORCID: 0000 0002 3636 790X

zkirboga@kmu.edu.tr

Introduction

The relationship between human and environment has always brought along an interaction. The word environment refers to all ecological elements such as air, water, soil, organisms, sunlight, minerals, which are naturally present on the earth (Verma et al., 2020, p. 234). If there is a change in the quality or quantity of the environmental factor that directly or indirectly affects the assets and ecosystem on the earth, environmental problems come into question. For this reason, problems arising on the earth's system such as water, soil, air, sunlight are defined as environmental problems (Verma et al., 2020, p. 234).

Ibn Khaldun (1332-808/1406) also focused on environmental problems and endeavoured to put forward a sensitive approach to prevent the emergence of the problem with a perspective appropriate to the conditions of his time. He drew attention to the environmental issue both in the establishment and later stages of settlements and pointed out the measures that should be taken in advance regarding the problems that may arise. Therefore, Ibn Khaldun is a thinker who should be analysed in terms of environmental sensitivity. On the other hand, it can be argued that he gave the first examples of studies in the field of environmental sociology.

Scope and Method of the Study

In this study, Ibn Khaldun's environmental sensitivity and his approach to environmental problems were investigated. In this context, the concepts of air, water, soil and nature/green, which are the natural main units of the environment and which he puts at the centre in *Muqaddimah*, are taken as basis in the study. In addition to this, other issues related to environmental problems have been touched upon when necessary. Qualitative research method was adopted in the study, data were collected through document analysis and the data obtained were analysed descriptively.

Purpose and Importance of the Research

This study aims to determine Ibn Khaldun's environmental sensitivity and to investigate which of the human or nature-centred approaches he adopts to address environmental problems.

Problem Sentences

In the study, the problem statements were expressed in two stages. Firstly, the main problem statements are given below:

Pollution of elements such as air, water and soil, in short, pollution of the environment threatens nature and human health, and with the development of technology, means of transport and armament, this negative situation has reached much more diverse and large dimensions. The fact that environmental pollution is among the most important problems is closely related to the fact that it should be taken into consideration in the establishment of settlements. Therefore, in this study, Ibn Khaldun's sensitivity to the environment, his findings on the prevention of environmental pollution and his suggestions for solutions were investigated.

In the study, questions that we think will support the main problem statements and contribute to our understanding of Ibn Khaldun's approach to the environment are included. Our sub-problem statements are as follows:

- 1.'How is Ibn Khaldun's world of meaning in the face of environmental problems?'
- 2.'Is Ibn Khaldun's approach to environmental problems human-centred or environment-centred?'
- 3.'Does the concept of deep ecology find a counterpart in Ibn Khaldun?'

Literature Review and Introduction

Since the research centres on Ibn Khaldun's approach to environmental problems, it was first necessary to examine his *Muqaddime*, in which he deals with the problem in different aspects.

In the research, the data of the World Health Organization and the United Nations Environment Programme were taken into consideration. On the other hand, some doctoral and master's theses in the National Thesis Centre of the Council of Higher Education were investigated. Afterwards, the books and articles related to Ibn Khaldun in libraries and internet sites that are relevant to our research topic were scanned and the sources obtained were subjected to examination.

Conceptual and Theoretical Discussion

Deep ecology approaches the human-nature balance from the point of view of nature. In other words, the central concept in deep ecology is nature. Arne Naess (1912-2009) developed the concept of 'deep ecology' in 1972 to show that the moral relationship with the natural world is not a superficial instrumental relationship (Naess, 2023, p. 402).

In order to enable the reader to make a comparison, it would be useful to give brief information about the "Human Exceptionalism Paradigm" and the "New Ecological Paradigm".

The Human Exceptionalism Paradigm expresses an anthropocentric (human-centred) point of view. Accordingly, the environment is important for the development and sustainability of the quality of life of people and should be protected. The protection of the environment is also valuable because it means the protection of human beings and

is beneficial for humanity (Erten, 2007, p. 69). Environmental movements have some assumptions around the concept they center on. The Paradigm of Human Exceptionality also consists of various assumptions.

The New Ecological Paradigm is ecocentric and sees the world as a value in itself (Erten, 2007, p. 69). The New Environmental Paradigm is quite far from the anthropocentric approach of the Human Exceptionalism Paradigm. Because the main defence of the New Ecological Paradigm is the dependence of humanity on the natural environment.

Ibn Khaldun's approach to the environment provides data that can be evaluated within the conceptual and theoretical framework examined above. In order to reveal the environmentalist paradigm he developed, it is necessary to examine his environmental sensitivity and concepts.

Ibn Khaldun's Environmental Sensitivity and Basic Concepts

Ibn Khaldun evaluates his views on environmental awareness, which is at the centre of our research topic, within the framework of the elements of air, water and soil, and does not consider the element of fire in this context.

Air

One of the issues that Ibn Khaldun emphasises on environmental sensitivity is clean air. He points out that clean air, which he considers in the category of natural disasters, is necessary for protection against diseases. He emphasises that if the air is stagnant and polluted, or if the air comes into contact with spoiled water, stinking puddles or swamps, it will affect the nearby settlements, and as a result, people and other living things living there will surely be exposed to diseases rapidly (Ibn Khaldun, 2009a, p. 635).

If there is a large population in a settlement and the mobility rate of its people is high, according to Ibn Khaldun, a fluctuation will necessarily occur in the air. Where the population is low, since there is no element that will help the air to fluctuate and move, the air will be still and stagnant, as a result, the bad odour in the air will increase and its negative effect will increase (Ibn Khaldun, 2009a, p. 636).

Ibn Khaldun draws attention to the problem of waste in terms of pollution of fresh air. He emphasises that excessive amounts of waste spoil the air of cities with evaporation. According to Ibn Khaldun, fresh air adds joy to the human spirit. In this way, he states that the natural heat, which is effective on digestion, is reinforced (Ibn Khaldun, 2009a, p. 742). These determinations made today support Ibn Khaldun's relationship between fresh air and mental health.

Water

Ibn Khaldun evaluates water in the context of basic needs. He sets out a number of principles for obtaining the needs that are expected to be useful in settlements and cities. The first of these is the establishment of the city near a river or stream, in a place where there are abundant and fresh water resources. Compliance with this rule makes it easier for the inhabitants of the settlement to access water, which is a basic need. The presence of water around a settlement will provide important and general benefits for the people (Ibn Khaldun, 2009b: 636).

Ibn Khaldun also considers clean water to be important and vital for public health. Population density is an important factor in air and water pollution (Ibn Khaldun, 2009a, p. 571).

As a result of the development and increase in the number of cities, the society living in abundance, consumption and consequently excessive waste pollute the environment and water resources. The construction and public works of cities are realised by human hands and thanks to human beings. Therefore, Ibn Khaldun draws attention to human agency in environmental and water pollution.

Soil-Green

Ibn Khaldun considers land in the context of the existence and continuity of life, settlement and civilisation. According to him, if the city is established by taking into account the weather conditions and the requirements of the soil, and if the necessary construction for urbanisation takes place, the existence of the city will continue as long as the existence of the state and society continues (Ibn Khaldun, 2009b: 630).

Ibn Khaldun considered agriculture as one of the branches of natural sciences, which he defined as good care of the soil and garden, irrigation, and obtaining products by taking breeding measures. He considered farming as a craft and described it as 'the oldest of the means of livelihood and the most suitable for nature' (Ibn Khaldun, 2009b: 893).

Ibn Khaldun also establishes a relationship between the plant and the human state of mind. He notes that the pleasant smell is suitable for the temperament of the soul (the soul in the form of vapour in the heart) because this soul has the ability to perceive and is transmitted to it by the sense of smell (Ibn Khaldun, 2009b: 756).

Ibn Khaldun's natural elements such as soil, trees, plants, and the pleasant smell of plants are all essentially related to the cleanliness and health of the environment. It is not possible for clean, healthy plants to grow on an untended, polluted soil structure. In fact, in a polluted region, it will be very difficult to benefit from the pleasant odour of plants, which Ibn Khaldun points out in the relationship between plants and human mood.

Conclusion and Discussion

Ibn Khaldun, while presenting his views on the environment, also evaluated the phenomena of air, water, soil and green in the context of their relations with each other, and tried to reveal that if one of the environmental elements is polluted, it will affect the other and may even threaten human health as a result. At the same time, he emphasised that people should plan their settlements in line with the conditions required by nature and soil.

With a farsighted perspective, he not only saw environmental pollution as a threat to the physiological structure of man, but also drew attention to its negative effects on the psychic aspect of man. Again, his consideration of air pollution in the spread of epidemic diseases shows that he has a vision that can shed light on new research.

His emphasis on the impact and importance of the natural environment on human life first manifests itself in the selection of settlements, the establishment phase and the contributions it provides in construction. Then, he drew attention to the sustainability of the opportunities and living environment provided by the natural environment, and discussed the principles and measures to be taken in this regard.

While evaluating urbanism as a social reality and determining the requirements of settled life at the level of umran, it also draws attention to the role of nature in the sustainability of life and plans an urbanisation in harmony with nature.

Ibn Khaldun's approach to clean air, water and soil in the foundation phase and his thoughts on settlement selection and planning mean that the environment should be protected in order to improve and maintain the quality of life of people and thus it is possible to protect human beings; it is possible to conclude that environmental pollution such as air, water and soil pollution should be combated because it threatens human health, and therefore the environment is considered important because of its benefits to humanity.

It is possible to make the interpretation that Ibn Khaldun puts forward a *human-centred* approach to the environment. However, in order to have an understanding of exactly where Ibn Khaldun stands in the human-nature relationship, it is necessary to consider his other statements.

When Ibn Khaldun's views on the environment are evaluated together, it is possible to determine that he handled the natural environment and the human factor with a *holistic* approach and drew attention to the *balance in the* relationship between them.

Ibn Khaldun's views that the universe is completely under the command of man and that it has been taken over by man do not coincide with the idea of the deep ecology movement that forms are a value in themselves. However, the principle that man has no right to reduce the richness of life forms except to meet his vital needs is not a subject that Ibn Khaldun is far from comprehending. On the other hand, Ibn Khaldun's views that the peoples of the regions that are perfect in terms of umran, where various nations live in their regions and their population multiplies, will expand their status and their economic situation will improve and progress, their properties and cities will increase, and their states will grow (Ibn Khaldun, 2009b, p. 661) it is incompatible with the principle of the deep ecology movement that the development of human life and cultures is largely compatible with a smaller human population and that the development of non-human life requires a smaller human population. When evaluating Ibn Khaldun in terms of environmental sensitivity, it would not be accurate to consider him independent of the requirements and conditions of the age in which he lived and the values he himself held. Therefore, it is, first of all, chronologically impossible to see the principles of the deep ecology movement in Ibn Khaldun's sociology as a whole. However, he tried to express his environmental sensitivity not with an understanding of human beings as independent from nature, but by addressing human dependence on nature.

KAYNAKÇA / REFERENCES

Akdağ, M., & Özdemir, M. (2020). Çevreye Duyarlılık ve Sorumluluk Bağlamında Yeşil Halkla İlişkiler ve Antroposen Kavramı: Billboardlar Üzerinden Bir Göstergebilimsel Analiz. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 16(29 Ekim Özel Sayısı), 3505-3532. <https://doi.org/10.26466/opus.791359>

Ali, N., & Islam, F. (2020). The Effects of Air Pollution On COVID-19 İnfection and Mortality—A Review On Recent Evidence. *Frontiers in Public Health*, 8, 580057. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2020.580057>

Brauer, M. (2010). How Much, How Long, What, and Where: Air Pollution Exposure Assessment for Epidemiologic Studies of Respiratory Disease. *Proceedings of the American Thoracic Society*, 7(2), 111-115.

<https://doi.org/10.1513/pats.200908-093RM>

Britannica. (2023, Ekim 28). *Deep Ecology Environmental Philosophy*. <https://www.britannica.com/topic/deep-ecology>

Capra, F. (2023). *Deep Ecology*. Maaber. http://www.maaber.org/second_issue/deep_ecology_1en.htm

Catton, W. R., & Dunlap, R. E. (1978). *Environmental Sociology: A New Paradigm*. Research Gate. https://www.researchgate.net/publication/285677670_Environmental_Sociology_A_New_Paradigm

Chen, S., Oliva, P., & Zhang, P. (2018). *Air Pollution and Mental Health: Evidence from China* (Working Paper 24686). National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w24686>

Demir, Ö., & Acar, M. (2005). *Sosyal Bilimler Sözlüğü* (6. Basım). Ankara: Adres Yayınları.

Dunlap, R. E., & Jorgenson, A. K. (2012). Environmental Problems. (ed. G. Ritzer), *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Globalization*. Wiley.
<https://doi.org/10.1002/9780470670590.wbeog174>

Erten, S. (2007). Ekosentrik, Antroposentrik ve Çevreye Yönelik Antipatik Tutum Ölçeğinin Türkçeye Uyarlama Çalışması. *Eurasian Journal of Educational Research*, 28, 67-74.

Fîrûzâbâdî. (2023). *El-Kâmûsü'l-Muhît*.
<https://shamela.ws/book/7283/181#p1>

Fouke, D. C. (2011). Humans and the Soil. *Environmental Ethics*. 33(2), 147-161. <https://doi.org/10.5840/enviroethics201133218>

İbn Haldun. (1984). *Mukaddime*. C. 2. ed-Dâru't-Tunûsiyye li'n-Neşr.

İbn Haldun. (2009a). *Mukaddime*. (çev. S. Uludağ). (6. Basım). C. 1. İstanbul: Dergah Yayınları.

İbn Haldun. (2009b). *Mukaddime*. (çev. S. Uludağ). (6. Basım). C. 2. İstanbul: Dergah Yayınları.

İbn Manzûr. (2023). *Lisânü'l-Arab*. shamela.ws.
<https://shamela.ws/book/1687/4057#p1>

Karataş, A. (2021). Çevre Sorunları ve Kovid-19 Pandemisi Arasındaki İlişki. *Çevre sorunları* (ed. M. Özçalık, ss. 3-30). Ankara: İKSAD Publishing House.

Marshall, G. (2003). *Sosyoloji Sözlüğü*. (çev. O. & D.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Mishra, B. B., Roy, R., Choudhary, K., & Jha, A. K. (2019). Soil and Human. *Agricultural Research & Technology: Open Access Journal*, 20(3), 1-13.
<https://doi.org/10.19080/ARTOAJ.2019.19.556127>

Naess, A. (2023a). *Naess, Shallow-Deep.pdf*.

<https://users.manchester.edu/Facstaff/SSNaragon/Online/texts/425/Naess,%20Shallow-Deep.pdf>

Naess, A. (2023b). *Naess_DeepEcology.pdf*.

https://www.uv.mx/personal/jmercon/files/2011/08/Naess_DeepEcology.pdf

Oğuz, K. (2020). Nevşehir İlinde Hava Kalitesinin ve Meteorolojik Faktörlerin Hava Kirliliği Üzerine Etkilerinin İncelenmesi. *Doğal Afetler ve Çevre Dergisi*, 6(2), 391-404. <https://doi.org/10.21324/dacd.686052>

Özçalık, M. (2021). Çevre Sorunları. *Çevre Sorunları* (ed. M. Özçalık, ss. 1-2). Ankara: İKSAD Publishing House.

Rodríguez Eugenio, N., McLaughlin, M. J., & Pennock, D. J. (2018). *Soil Pollution: A Hidden Reality*. Food and Agriculture Organization of the United Nations. https://reliefweb.int/report/world/soil-pollution-hidden-reality?gad_source=1&gclid=CjwKCAiAp5qsBhAPEiwAP0qeJvxqehREz0AQWYaXqOSJvDWQ7a68j2XNKkObEXwHEbjFM1JfzTn8DBoCH-kQAvD_BwE

Sarı, E. N. (2021). Farklı Sokak Kanyonlarında Rüzgarın Hava Kirliliği Dağılımı Üzerindeki Etkisi: Erzurum Örneği. *Journal of Planning*. <https://doi.org/10.14744/planlama.2021.49368>

Shyam, R., & Gupta, P. (2016). Environmental Awareness. *International Journal of Science and Research (IJSR)*, 5(3), 692-696.

Türk Dil Kurumu (2023). *[Sozluk.gov.tr]*. Mizaç. <https://sozluk.gov.tr/?kelime=mizaç>

Uludağ, S. (2009). *Mukaddime*. (çev. S. Uludağ). (6. Basım), C. 1. İstanbul: Dergah Yayınları.

United Nations Environment Programme. (2021, Eylül 7). *Air Pollution Note – Data You Need to Know*. <https://www.unep.org/interactives/air-pollution-note>

Vandas, S., Winter, T. C., & Battaglin, W. A. (2002). *Water and the Environment*. American Geological Institute. <https://www.cns-eoc.colostate.edu/docs/water.pdf>

Verma, J., Pant, H., & Surya, S. (2020). Environmental Issues: Local, Regional and Global. *Environmental Issues* (ss. 234-246)

https://www.researchgate.net/publication/345674317_ENVIRONMENTAL_ISSUES_LOCAL_REGIONAL_AND_GLOBAL_ENVIRONMENTAL_ISSUES

World Mental Health Report. (2022). [*Iris.who.int*].
<https://www.who.int/teams/mental-health-and-substance-use/world-mental-health-report>